

1888 Tarihli Akhisar Zımpara Madeni İmtiyazı

Dr. Ertan GÖKMEN

Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Manisa

ÖZET

Osmanlılar geniş topraklarında ihtiyaçlarını karşılayacak miktarda maden çıkarıyorlardı. Bu madenler ya devlet tarafından yada bazı kişi ve şirketlere imtiyaz verilmek suretiyle işletiliyordu. XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra madencilik gelişirmek ve madencilikle ilgili düzenlemeler yapmak için 1861, 1869, 1873, 1886 ve 1906 yıllarında nizamnâmeler yayınlanmıştır. Bu düzenlemelerden sonra Osmanlı madenlerini işlemek isteyen yerli ve yabancı sayısında artış olmuştur. Aşağıda hakkında detaylı bilgi vereceğimiz Akhisar zımpara madeni de İzmir'de oturan bir gayrimüslime verilmiştir. Yüzyılın son çeyreğinde Avrupa endüstrisinin ihtiyaç duyduğu zımpara madeninin büyük bir bölümü Anadolu'nun batısında çıkarılıyor ve Avrupa'ya ihraç ediliyordu.

Anahtar Kelimeler: Maden, Zımpara, Akhisar, Osmanlı.

Akhisar Emery Mine Privilege Dated 1888

ABSTRACT

The Ottomans could obtain enough mine to meet their needs in their large territories. These mines were being run by government or people having some privileges. After the second half of the XIX th century some regulations were published in 1861, 1869,1873, 1886 and 1906 to improve and to make regulations about mining. After these regulations, the number of native and foreign non-muslims, who had some privileges about running of Otoman mines, increased. Akhisar emery mine about which will be given detailed informations below was given to a non-muslim citizen sitting in İzmir. In the last quarter of XIX th century, a great part of emery mine which was needed by European industry were being obtained in the west part of Anatolia and exported to Europe.

Key Words: Mine, Emery, Akhisar, Otoman.

1. Osmanlı Madencilik İle İlgili Genel Bilgiler

Osmanlı İmparatorluğu'nda gerek askerî gerekse sivil kesim tarafından çok geniş bir kullanım alanı bulunan madenler, devlet hazinesi için de önemli bir gelir kaynağıydı. Kanunî döneminde hazine gelirlerinin %5lik bir kısmının Gümüşhane madenlerinden elde edilen değerli ürünlerden karşılanması ve yine aynı dönemde Bilecik madeninde altı bine yakın işçinin çalışıyor olması madenlerin hem hazine hem de toplum için önemli olduğunun göstergelerindedir¹.

Geniş imparatorluk topraklarında ihtiyaçları karşılayacak kadar zengin maden yatakları mevcuttu. Maden sanayine vücut veren bu kaynaklar, imparatorluğun en çok Avrupa topraklarıyla Anadolu topraklarında çıkartılıp

¹ Fahrettin Tızlak, "Maden-i Hümâyün Emanetinin Osmanlı İdarî Düzenindeki Yeri (1775-1867)", XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (12-16 Eylül 1994), c.III, Ankara, 1994, s. 925; Fahrettin Tızlak, Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850), Ankara, 1997, s. 1

işlenmekte idi². Çıkarılan bu madenler arasında altın, gümüş, bakır, demir, kurşun, şap, kükürt, krom, nikel, zımpara, lületaşı, alçıtaşı yer almaktadır³. Bu madenlerden demir Anadolu'da Bilecik, Keban, Divriği, Maraş ve Develi'de, Balkanlar'da Bosna'da Kamengrad, Fojnica, Kreşova ve Vareş'te, Sırbistan'da Rudnik ve Kaponik'te, Makedonya'da Eğridere ve Praviste'de, Sofya yakınlarında Dubnice, Tatarpazarı ve Samakov'da; bakır Anadolu'da Gümüşhane, Espiye, Ergani, Keban, Elbistan, Kagızman, ve Milas'ta, Balkanlar'da daha çok Üsküp yakınlarında Kratova ve Majderak'ta, Bosna'da Kemangrad'da ve Sofya yakınlarında Berkofça'da; gümüş Anadolu'da Gümüşhane, Gerger İnegöl, Nif, Keban, Ergani, Akdağ, Espiye, Bozkır, Bereketli, Gümüşhacıköy ve Şirvan'da, Balkanlar'da Novobrdo, Trepçe, Morevik, Rudnik, Sreprenica, Üsküp, Zirnice, Koçana, Kratova, Sidrekapsi, Praviste, Hasköy, Demirhisar, Lofça, Berkofça ve Şehirköy'de; barutun ham maddesi olan güherçile Mısır, Suriye, Irak'ta, Anadolu'da Niğde, Malatya, Karaman, İçel, Erçiş, Van, Kayseri, Maraş, Zamantı, Aydın, Kıbrıs ve Diyarbakır'da, Balkanlar'da Temeşvar, Selanik, Koçana, Şehirköy ve Sisam Adasında; kükürt Van Gölü civarı, Ahlat, Erçiş, Hakkari, Ege Denizi, Kastamonu Küre ve Selanik'te; şap Gediz, Şebinkarahisar, Foça ve Gümülçine yakınlarında Moroniye'de ve altın ise Filibe, Sidrekapsi, Kratova, Koçana, Novobrdo, Sreprenica, Gümüşhane, Espiye, Ergani, Bozkır ve Bereketli'de çıkarılmaktadır⁴. Çıkarılan bu madenlere dayalı olarak gelişen maden işletmeciliği, ordunun ihtiyacını karşılamaya yönelik savaş malzemelerinin imalatı ve tarımda kullanılan aletlerle evlerde ihtiyaç duyulan araç ve gereçlerinin imaline yönelik olarak gelişme göstermiştir⁵.

Osmanlı Devleti'nin zengin gelir kaynaklarından olan madenler, mukataa şeklinde birer malî birim haline getirilerek XVIII. yüzyılın ilk yarısına kadar bizzat Hazine-i Âmire tarafından gönderilen elemanlarca, bu tarihten sonra da (1736) Darphane Nezâreti tarafından idare edilmiştir. Ancak bazı madenlerin idaresi ise Maden Mukataası Kalemi'nce eliyle yürütülmüştür. Darphanenin madenleri yönetim süreci Tanzimat'a kadar devam etmiş ve bu tarihten sonra da bu yönetim Maliye Nezâreti'nce yerine getirilmiştir⁶.

Osmanlı topraklarındaki madenler, ya doğrudan devlet eliyle, yada devlet yardımı ve nezâreti altında madenciler tarafından veya belirli bir süreyle bir kesime vermek ve sarraf yazılmak suretiyle işletiliyordu⁷. Ancak Osmanlı Devleti'nde madenlerin işletilmesinde çoğunlukla "emanet usûlü"

² Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, c. VI, Ankara, 1988, s. 243

³ Fahrettin Tızlak, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları", Belleten, 1996, c.XII S. 229, s. 707-715

⁴ Mustafa Altınbay, "Klasik Dönemde Osmanlıda Madencilik", Türkler Ans. c.10, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 2002, s. 796; Tızlak, a.g.m., s. 707-713

⁵ Ahmet Tabakoğlu, Türk İktisat Tarihi, İstanbul, 2000, s. 231

⁶ Tızlak, a.g.e., s.10

⁷ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku", AÜDTCFD, c. 2, S. 1, 1943, s.122

uygulanıyordu⁸. Bu usulde maden mahalline bir emin veya nâzır ve buna bağılı bir kâtip, tartıcı gönderiliyor, emin veya nâzırın eline de madenin büyüklüğüne göre sermaye veriliyordu⁹. Emin veya nâzır, sorumlu olduğu madende işletmeyle ilgili gelir giderlerin kontrol edilmesinden, harcamaların koordineli biçimde yapılmasından ve çalışanların huzurunun sağlanmasından sorumlu idi¹⁰. Emin, istihsal edilen madenin tayin edilen hadde göre dörtte birini, beşte birini veya sekizde birini mirî hisse olarak alıyordu¹¹. Diğer bir maden işletme usûlü ise “iltizam” idi. Bu usûlde, maden işletmesi açık artırma yoluyla peşin olarak alınan meblağ karşılığı mültezime devrediliyordu. Devlet bu devir işlemini yaparken belirli hükümleri göz önünde bulunduruyor ve verilen taahhütlerin yerine getirilip getirilmediğini sıkıca kontrol ediyordu. Mültezim madende çalışanların ücretlerini ve diğer masraflarını kendi malından karşılıyordu¹². Bu sistem, devletin gelir kaynaklarını kaybettiği zamanlarda meydana gelen malî dengesizliği düzeltmek için diğer mukatalarda olduğu gibi maden mukataalarında da uygulamaya konulan bir usuldü¹³. Bir diğer maden işletme usûlü “ihâle sistemi”dir. XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren yaygınlık kazanan bu sistem, daha sonraki yüzyıllarda da varlığını devam ettirmiştir. Bu usûlde şirketlere veya kişilere devlet toprakları maden çıkartmaları ve işlemleri için uzun süreli olarak imtiyazla kiraya veriliyordu¹⁴.

Maden işletmeciliği XV. ve XVII. yüzyıllarda yukarıda belirtilen şekilde yapılırken XIX. yüzyılın büyük bölümünde ise ya doğrudan devlet eliyle ya da devletle özel işletmeci arasında imzalanan anlaşma koşullarına bağılı olarak özel girişimciler tarafından yapılıyordu¹⁵. Bu dönemde özel girişimcilerin madenlerin işletilmesinde sıkça yer almasının sebebi devlet ekonomisinin iyi olmayışına paralel olarak madenlerin işletilmesi için yeterli sermayenin ayrılmaması ve kârın birinci planda tutulmuş olmasıdır. Belirli şartlarda maden imtiyazı alan bu girişimciler arasında gayrimüslimler ağırlıktaydı¹⁶. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı madenlerine yönelik Avrupa’nın talebi ve yatırımı artmaya başlamıştır. Bunun en iyi göstergeleri, 1898 ile 1900 yılları arasındaki yabancıların maden arama taleplerinin yılda ortalama % 139 artmış olması¹⁷ ve 1890-1911 yılları

⁸ Tızlak, a.g.e., s.11

⁹ Çağatay, a.g.m., s.124

¹⁰ Altınbay, a.g.m., s. 793; Abdurrahman Vefik, Tekâlif Kavâidi, İkinci Kısım, Dersaadet, 1330, s. 176-184

¹¹ Çağatay, a.g.m., s.124

¹² Altınbay, a.g.m., s. 793

¹³ Çağatay, a.g.m., s.124

¹⁴ Altınbay, a.g.m., s. 793; Karal, a.g.e., s. 246

¹⁵ Quataert, Donald, “19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Madencilik”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, c.4, İstanbul, 1985, s. 914

¹⁶ Tızlak, a.g.m., s. 716

¹⁷ Quataert, a.g.m., s. 915

arasında devletin verdiği 270 maden çıkarma yetkisinin, 102'sinin Türklere, 101'inin yabancılara ve 67'sinin azınlıklara ait olmasıdır¹⁸.

Osmanlı madenciliğinin çöküşünü hızlandıran en büyük sebeplerden biri maden mevzuatının günün şartlarına uygun olmayışı idi. 1858 tarihinde toprak rejimini ve mülkiyetini tespit eden arazi kanunnâmesi çıkartılmış ve bu kanunnâmede madenlere de değinilmiştir. Kanunnâmede, mirî ve tahsisat nevinden olan arazi-i mevkûfede bulunan madenlerin devlete, arazi-i metrûkede ve arazi-i mevatta bulunanların 1/5'inin devlete geriye kalan kısmının madeni bulana ait olacağı belirtilmiştir. Ayrıca evkâf-ı sahîhadan olan arazilerde bulunan madenler vakıflara, köy ve kasabalardaki mülk arazilerde bulunup çıkarılan madenlerin 1/5'i devlete, diğer kısmı mülk sahibine ait olacaktır¹⁹. Maden sanayinin biraz da olsa değerinin anlaşılmasıyla arazi kanunnâmesinin çıkarılmasından üç yıl sonra 17 Temmuz 1861'de madencilikle ilgili ilk nizamnâme çıkarılmıştır²⁰. Batı standartlarına uygun olarak tercüme yoluyla hazırlanan bu nizamnâme ile madencilikle ilgili olarak, maden ocaklarından maden çıkarma, çıkarılan cevherin işlenmesi ve maden işletmeciliğinde çalışan amelelerin haklarının korunması gibi hususların çağdaş hale getirilmesi hedeflenmiştir. Yine bu nizamnâme ile ocaklarda maden çıkarma işleminin usulüne uygun olarak yapılıp yapılmadığını denetlemek üzere bazı eyaletlerde maden baş mühendisi bulundurma zorunluluğu getirilmiştir²¹. Madencilikle ilgili bu ilk nizamnâmeyi 1869, 1873, 1886 ve 1906 yıllarında çıkarılan yeni nizamnâmeler takip etmiştir²². Her yeni bir nizamnâme çıkarılışında şartlar yabancı yatırımcılar lehine değiştirilmiştir. Yabancılar lehine yapılan bu değişiklikler nedeniyle XX. yüzyıl başında Osmanlı topraklarındaki çinkonun üçte ikisi, kurşunun ve manganezin yüzde sekseninden fazlası, zımpara taşının yüzde doksanı, antimuan ve boraksitin tamamı yabancı şirketler tarafından çıkartılıyordu²³.

Aşağıda ihâlesi hakkında detaylı bilgiler vereceğimiz Aydın vilâyetinin Saruhan sancağına bağlı Akhisar kazası Marmaracık nahiyesinde çıkarılan zımpara madeni ihâlesine geçmeden; zımpara madeninin ne işe yaradığına, Osmanlı topraklarında nerelerde çıkarıldığına ve kimler tarafından işletildiğine bakalım:

¹⁸ Ahmet Kartalkanat, "Osmanlılarda Madencilikle İlgili Yasal Düzenlemeler ve Madencilik Politikası", Jeoloji Mühendisliği, Mayıs 1990, S, 36, s. 71

¹⁹ Kartalkanat, a.g.m., s. 67

²⁰ Karal, a.g.e., s. 246-247

²¹ Fahrettin Tızlak, "Osmanlı Maden İşletmeciliğinden Kanunnâmeden Nizamnâmeye Geçiş ve 1861 Tarihli Maden Nizamnâmesi", Türk Dünyası Araştırmaları, S.98, Ekim 1995, s. 83

²² Vefik, a.g.e., s. 330-333; Kartalkanat, a.g.m., s. 67-68; Tızlak, "Osmanlı Maden İşletmeciliğinden...", s. 81

²³ Quataert, a.g.m., s. 915

2. Zımpara Madeni ve Osmanlı Zımpara Yatakları

XX. yüzyıl başlarında yapay aşındırıcı ve cilalayıcı maddelerin üretimine kadar zımpara taşının ve zımpara taşından yapılan maddelerin sanayide önemli bir kullanım yeri vardı. 1890'lı yıllardan itibaren cilalayıcı ve aşındırıcı olarak karborandum kullanılmaya başlanmış ise de üretiminin çok masraflı olması sebebiyle kullanımı yaygınlaşmamıştır. Çünkü karborandumu elde etmek için kok kömürü ile kumu yüksek ısıda birleştirmek gerekiyordu. Bu birleştirmeyi gerçekleştirmek için ise büyük elektrik fırınlarına ihtiyaç vardı . Bu fırınların ucuz olarak imâli ve kullanımı sağlanıncaya kadar doğal zımpara taşının aşındırıcı ve cilalayıcı olarak kullanımı devam etmiştir²⁴ .

Sanayide pek çok kullanım alanı olan zımpara madeninden Osmanlı topraklarında bol miktarda bulunmaktaydı. Yoğun olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çıkartılmaya başlanan zımpara madeni, daha çok Batı Anadolu bölgesinde çıkarılıyordu. Madenin çıkarıldığı bu yerler arasında Kütahya sancağına bağlı Kula kazası, Sakız Adası civarındaki Nikerya Adası²⁵ , İzmir muhassıllığı dahilindeki Kuşadası, Söke ve İneâbâd kazalarıyla Tire kazasına bağlı Yeniköy Çiftliği²⁶ ve aşağıda imtiyaz ferman-ı âlisi hakkında bilgi vereceğimiz Akhisar kazasının Marmacık nahiyesi yer almaktadır. İzmir'e yerleşmiş yabancı tüccarlar belirtilen bu bölgelerdeki madenleri işletmek için imtiyazlar elde etmişler ve dünyada tekel oluşturmuşlardır. Zımpara madeni imtiyazı almak için rakipleriyle mücadele eden ve büyük masraflarla işletme imtiyazı almayı başaran bu kişiler arasında İngiliz Edward Whittall ve Ernest Abbott önemli bir yere sahipti²⁷ .

3. 1869 Yılında Çıkarılan Maden Nizamnâmesine Ait Bazı Hükümler

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti topraklarında maden imal ve ihraç etmek için imtiyaz almak isteyen kişiler ilki 1861'de diğerleri de 1869, 1873, 1886 ve 1906 yıllarında çıkarılan nizamnâmelere uygun hareket etmek zorundaydılar.1882 yılında imtiyaz fermân-ı âlisi verilen Aydın vilâyetinin Saruhan sancağına bağlı Akhisar kazası Marmaracık nahiyesindeki zımpara madeni ihâlesi de 1869 yılında çıkarılan maden nizamnâmesi hükümlerine göre yapılmıştır. 8 Nisan 1869 tarihinde yayımlanan bu nizamnâme yedi fasıl ve 98 maddeden oluşmaktadır²⁸ . Nizamnâme hükümlerine göre Osmanlı topraklarında maden imal etmek ve çıkarmak için padişah iradesi gerekli olup, verilen imtiyazın süresi 99 senedir (mad.6-7). Vilâyetin izni olmadan kişi, aldığı ruhsatı başkasına devredemeyecektir (mad.17). Devletin 1283 yılında emlak tasarrufu hakkında çıkarmış olduğu kanunu kabul eden Osmanlı tebaasından veya yavancı devlet

²⁴ Şerife Yorulmaz, Aydın Vilayetinde Madenler (1850-1908), İzmir, 1994, s. 94 (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü.

²⁵ Tızlak, a.g.m., s. 714

²⁶ Yorulmaz, a.g.e., s. 94, 100

²⁷ Şerife Yorulmaz, "Osmanlı Liman Şehirlerinde Yabancı Tüccarlar ve Levantenler", Türkler Ans, c. 14, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 2002, s. 289

²⁸ Maden Nizamnâmesi (25 Zilhicce 1285), Matbaay-ı Âmire, 1288, s. 1-34

tebaasından, tek başlarına ve müşterek olarak maden işletmek isteyenlerden, devletin şu anda mevcut olan kanunlarına ve gelecekte çıkaracağı kanunlara uymayı kabul edenlere imtiyaz verilecektir (mad.20). Maden işletecek kişiler madenin çıkarılacağı yerin hudutlarını gösteren 1/5000 ölçeğinde ve birbirinin aynı olan üç harita tanzim edeceklerdir (mad.25). Maden imtiyazı almak isteyen kişinin dilekçesinin deftere kayd edilmesinden sonra madenin bulunduğu vilâyetin valisince de herhangi bir engel bulunmadığı tespit edildikten sonra masrafları dilekçe sahibine ait olmak üzere “*filan mahalde filan maden şu kadar müddet imtiyaz ile ihâle olunacaktır*” şeklindeki ibâre madenin bulunduğu sancağın şehir, kasaba ve nahiyelerinde ve dilekçe sahibinin istediği diğer yerlerde iki ay süre ile ilan edilecektir (mad.27). İmtiyaz fermânı, Maden Meclisi’nce gazetelerle İstanbul’da ve dilekçenin neşrolunduğu yerlerde ilan ettirilecek ve masrafı imtiyaz sahibine ait olacaktır (mad. 33). İmtiyazı alan kişi madeni işlemek için aldığı fermân-ı âli için madenin derecesine göre 50 liradan 200 liraya kadar fermân harcı ödeyecektir (mad.38). Maden imtiyazını alan kişiler *resm-i mukarrer* adıyla madenin çıkarıldığı arazinin her dönümü için yıllık beş para ve masrafları çıkarılmaksızın elde edilen yıllık hasılat üzerinden miktarı yüzde bir ile yüzde beşi geçmemek üzere *rüsûm-u nisbiye* isminde vergi vereceklerdir (mad.39-40). Madeni işleten kişi imal ettiği madenin miktarını, cinsini ve kıymetini günlük bir deftere kaydederek, kendisine verilecek numunelere göre, her üç ayda birer icmal defterini hükümete vermeye mecburdur (mad.42). Bu hükümler yanında madenlerde çalışanların sağlık durumları da göz önüne alınarak ihâleyi alanlara maden işletmelerinde bir eczane ile bir adet doktor bulundurma zorunluluğu getirilmiştir (mad.66).

4-Akhisar Zımpara Madeni İşletme İmtiyazının Verilişi

Yukarıda belirttiğimiz nizamnâme hükümlerinden Osmanlı topraklarındaki madenler için işletme imtiyazı almak isteyen kişilerin belirli yükümlülükleri yerine getirmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Belirttiğimiz bu hususlara ne kadar uyulduğu Saruhan sancağının Akhisar kazası Marmacık nahiyesinde çıkarılan zımpara madeni ihâlesi örneğinde görülecektir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadâret Ma’rûzât kataloğunda 591 numarada mevcut belgelerde adı geçen ihâlenin nasıl yapıldığına ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Bu belgeler arasında nezâretler arasında yapılan yazışmalar, Maden Meclisi ile Nâfia Komisyonu’nun mazbataları, imtiyaz fermân-ı âlisine derç olunmak üzere tanzim olunan mukavelenâme müsveddesi, imtiyaz fermânına ek olmak üzere hazırlanan şartnâme, madenin imtiyaza verileceğine dair ilân sureti, kefâlet senedi ve harita bulunmaktadır²⁹.

Osmanlı topraklarında maden çıkarmak isteyen kişinin işleteceği maden için imtiyaz alması gerekiyordu. İmtiyazın alınması için Maden Meclisi’nce hazırlanan şartnâme, mukavelenâme ve mazbatanın önce Nâfia Komisyonu’nca daha sonra da Şuray-ı Devletçe tetkik ve tasdik edilmesi ve fermân-ı âli için

²⁹ BOA. Sadaret Ma’rûzât, no: 591

padişaha arz edilmesi ve padişah tarafından da onaylanması gerekiyordu. Saruhan sancağının Akhisar kazasına bağlı Marmaracık nahiyesinde çıkarılan zımpara madeni ile ilgili olarak Maden Meclisi'nce hazırlanan 24 Eylül 1880 tarihli mazbatada zımpara madeni için verilecek imtiyaza herhangi bir itirazın olup olmadığını tespit etmek amacıyla 6 Eylül 1875 tarihinde İstanbul'da, farklı dillerde yayınlanan gazetelere ilan verildiği, bunun yanı sıra matbu ilân "*varaka-i mahsûsa*"larının madenin bulunduğu vilâyete gönderildiği, bu varakaların vilayetin liva ve kasabalarında neşredildiği ve herhangi bir itirazın olmadığı ve Harbiye Nezâreti'nden gönderilen 15 Ekim 1875 tarihli yazıyla da madenin çıkarılacağı bölgenin askeriye için bir mahzur oluşturmadığı belirtilmiştir³⁰. Maden Meclisi imtiyaz şartnâmesini ve mukâvelenâme müsveddesini hazırladıktan sonra bunları mazbata ile Nâfia Komisyonu'na göndermiştir. Nâfia Komisyonu da imtiyaz şartlarını inceleyerek kendince herhangi bir mahsurun bulunmadığına dair görüşünü 17 Kasım 1881 tarihli mazbatasıyla Bâb-ı Âli'ye bildirmiştir³¹.

4.1. Akhisar Zımpara Madeni İşletme İmtiyazı Mukâvelenâmesi

Zımpara madeni imtiyazı ile ilgili olarak Maden Meclisi'nce verilecek imtiyaz fermân-ı âlisine derç edilmek üzere bir mukâvelenâme müsveddesi hazırlanmıştır. Şartnâme eki kadar uzun olmayan bu mukâvelenâme müsveddesi on bir maddeden oluşmaktadır. İçerdiği hususiyetler bakımından şartnâme ekine göre bazı farklılıklar gösteren bu mukâvelenâme müsveddesinde, madenin bulunduğu yer ve mevkii, imtiyazı alan kişinin adı, nerede oturduğu ve hangi millet tebaası olduğu, ne tür vergiler ödeyeceği ve imtiyazın süresi ile ilgili hususlar yer almaktadır. On bir madde halinde verilen hususları şu başlıklar altında vermek mümkündür:

a- Maden İmtiyazını Alan Kişi: Devlet-i Aliyye tebaasından İzmir'de oturan İliya Oprino'dur. Adı geçen kişi imtiyazı aldıktan sonra bir yıl içinde madeni işletmeye mecbur olup, başlamadığı takdirde imtiyazı fesh olunacaktır.

b-Madenin Bulunduğu Yer ve Mevkii: Zımpara madeni, Aydın vilâyetinin Saruhan sancağına bağlı Akhisar kazasının Marmaracık nahiyesinde Karadağ denilen yerde çıkarılmaktadır. Madenin çıkarıldığı mevki kuzeyde Gedik tepesi ile Kapaklı Pınar tepesi, batıda Kapaklı Pınar, Karlık ve Karyeli tepeleri, güneyde Kaypak tepesiyle Çöreci Çeşmesi ve Âdem Taşı, doğuda Âdem Taşı, Kör Sivri, Koca Sivri ve Ağıl Taşı tepeleri arasında çizilen hattın içerisinde yer almaktadır. Madenin çıkarıldığı yerleri gösteren 1/5000 ölçekli bir harita imtiyazla ilgili belgeler arasında mevcut olup bu haritanın küçültülmüş fotokopisi ek-1'de verilmiştir.

c- İmtiyazı Alan Kişinin Ödeyeceği Vergiler: Madenle ilgili vergilerin tahsili Aydın vilâyeti valiliğine ait olup madenin çıkarıldığı 5533 dönüm arazinin her dönümü için alınan yıllık beşer paradan 691 kuruş 25 para resm-i mukarrere

³⁰ BOA. Sadaret Ma'rûzât, no: 591, Maden Meclisi Mazbatası

³¹ BOA. Sadaret Ma'rûzât, no: 591, Nâfia Komisyonu Mazbatası

ile madenden çıkarılacak cevherden lira-i Osmanî yüz kuruş hesabıyla nakden veya aynen %20 rüsum-u nisbiye her senenin mart ayı başında Orman veya Maden veznesine veya mahalli mal sandığına yatırılacaktır. Vergilerin zamanında ödenmemesi durumunda yıllık %12 gecikme faizi alınacaktır. Ayrıca imtiyaz ferman-ı âlisinin verilmesi dolayısı ile bir defaya mahsus olmak üzere adı geçen vezneye yüz lira ferman harcı yatırılacaktır.

d-İmtiyazın Süresi: Doksan dokuz yıl³².

4.2. Akhisar Zımpara Madeni İşletme İmtiyazı Şartnâmesi

Zımpara madeni imtiyazı ile ilgili olarak Maden Meclisi'nce hazırlanan mukâvelenâme müsveddesi dışında yine aynı meclis tarafından padişah fermân-ı âlisine ek olmak üzere hazırlanan on yedi maddelik şartnâme mevcuttur. Bu şartnâmede imtiyazı alacak kişinin yerine getirmesi gereken yükümlülükler ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Bu yükümlülükler içerisinde genel olarak; imtiyaz sahibinin maden çıkarılacak sahada yapması gereken işler, takip etmesi gereken imalat usulü, imalat esnasında doğacak zararların nasıl karşılanacağı, vergilerin nereye ve ne zaman verileceği, imtiyazın hangi durumlarda fesh edileceği gibi hususlar yer almaktadır. Şartnâmedeki bu hususlar, bir imtiyaz verilirken devlet tarafında ne gibi hususlara dikkat edildiğini ve imtiyazı alacak kişilerin yükümlülüklerini ayrıntılı olarak göstermesi bakımından önem arz ettiğinden aynen aşağıya verilmiştir.

“Birinci Madde: Aydın vilâyeti dâhilinde Saruhan sancağında Akhisar kazasında Marmaracık nahiyesinde Karadağ nâm mahalde bulunan bir kıt'a zımpara madeninin tersim edilen üç kıt'a harita-i mevkiyyesi Orman ve Maden İdaresi Fen Odası'nda hıfz edilerek bir kıt'ası mahalline irsâl ve diğer bir kıt'ası dahi mümâileyh İliya Oprino'ya i'ta kılınmıştır. İmtiyaz fermân-ı âlisinin tarih-i i'tasından itibaren altı mâh mukaddem masârıfı sâhib-i imtiyaza ait olmak üzere zikr olunan haritada gösterilen hududun mevâki-i lâzimesini mürûr-u zaman ile bozulmayacak surette hükümet-i mahalliye ve mühendis ma'rifetiyle alâmât-ı mahsûsa rekz ettirilecek ve keyfiyet vilâyet ve madenin bulunduğu kazanın sicillâtına kayd olunduktan sonra bâ-mazbata Orman ve Maden İdaresi'ne bildirilecektir.

İkinci Madde: Sâhib-i imtiyaz maden nizamnâmesinin elli altıncı maddesi hükmünce tanzim ettireceği resm-i musattah ve müsennemlerden ma'da madende icrasını ihtiyâr edeceği i'mâlâtın usûlünü ve mezkûr resimlere dair izâhat ve tasavvurâtını bend bend yazub bir lâyiha tanzimi ile fermân-ı âli-i mezkûrun tarih-i i'tasından itibaren altı mâh zarfında mahallinde hükümet mühendisine ve mühendis bulunmadığı taktirde doğrudan doğruya Maden Meclisi'ne irsâl edüb meclis-i mezkûrdan dahi tensip olunduğu halde icrasına ruhsat verilecektir. Şayet suret-i ma'rûzânın mahzur ve mehâzırası mütâlâa olunur veyahut imâlâtın devam ve inzâmına ve icra olunacak ameliyat âtiye-i nâfiaya

³² BOA. Sadâret Ma'rûzât, no: 591, Mukâvelenâme Lefi

mani olacağı tahakkuk ederse mezkûr lâyiha meclis-i mezkûrdan ta'dîl ve ıslâh olunacaktır.

Üçüncü Madde: İşletilmekte olan mağaralara girmek veya hava aldirmek için müceddeden sath-ı arzdan yol ve kuyu ve baca küşâdı lâzım geldiği halde ol emirde sâhib-i imtiyaz istid'a lâyihasını Orman ve Maden Meclisine i'ta edüb ba'dehü maden mühendisinin icra edeceği keşf üzerine meclis-i mezkûrun rey' ve kararı vechile muâmelesi icra olunacak ve ruhsat istihsâl olunmadıkça o makûle amelîyatı icra edemeyecektir.

Dördüncü Madde: Maden-i mezkûrun amelîyat-ı esâsiyesinden ma'da müceddeden diğeri bir şubenin küşâdı murâd olduğu halde işbu şube için imtiyazın harita-i mahsûsasına merbut olmak üzere ayrıca bir kıt'a harita tanzim olunarak ikinci maddeye tevfikân tasavvur olunan amelîyâta dâir lâyihasıyla beraber sâhib-i imtiyaz tarafından Orman ve Maden Meclisi'ne i'ta olunacak ve mezkûr lâyihanın meclis-i mezkûrdan kabul ve ta'dîli veyahut icâbına göre reddi câiz olacaktır.

Beşinci Madde: Sâhib-i imtiyaz amelîyât-ı vâkıdan dolayı ashâb-ı emlâke terettüb edecek zarar ve ziyandan mes'ûl olmasıyla bunun için ait olduğu mahkemeden ta'yin kılınacak tazminatın te'diye ve i'tasına mecburdur.

Altıncı Madde: İşbu madenin civarında bulunan ebniye ve menâzilin altında icrây-ı amelîyât olunmak iktiza eylediği halde sâhib-i imtiyaz ve sâhib-i menâzilin ifadeleri alındıktan ve terettüb edecek zarar ve ziyanın te'diyesi için kefâlete rabt olunduktan sonra hükümet-i mühendisin veyahut mahalli hükümetin iş'ârı üzerine Orman ve Maden Meclisi'nden ruhsat verilmedikçe o makûle amelîyâta teşebbüs olunamayacaktır. Kefâlet ve tazminat maddelerine dair olan münâzaat ait oldukları mehâkim-i nizâmiyede fasl ve rü'yet olunacak ve şayet amelîyât-ı mezkûre o misüllü ebniye ve arazinin ma'murin ve umûmun emniyetine muzır ve mahal olduğu tahakkuk ederse külliyyen men olunacaktır.

Yedinci Madde: Maden-i mezkûrun amelîyâtının su yollarıyla bendler ve çeşmelere ve şose tariki ve demiryollarına yüz elli metre uzaklığında icrâsı lâzimedenden olduğundan şayet bu miktar mesafeden noksan olur ise bend-i sâbıkta muharrer olan muâmelât aynıyla bunun hakkında dahi icra olunacak ve'l-hasıl emniyet-i umûmiyenin vikâye ve muhafazasına gayet i'tina ve dikkat kılınacaktır.

Sekizinci Madde: Esbâb-ı gayr-i melhûzadan nâşi şayet usûlü amelîyatın ikinci maddeye tevfikân ta'dîl ve ıslâhı icâb eylediği halde sâhib-i imtiyazın istid'ası ve mühendisin lâyihası üzerine hükümet-i mahalliye tarafından inhâ olunduktan umûr-u esâsiyesine tatbikan ıslahat-ı icâbiye icra kılınacaktır.

Dokuzuncu Madde: Sath-ı arzda olan kuyu ve mağaraların terk ve ta'tili icâb eylediği surette Maden İdaresi'nin göstereceği usul üzerine masârıfı sâhib-i imtiyaz tarafından tesviye kılınmak üzere mahreçleri setr ve imlâ ettirilecektir.

Onuncu Madde: Maden-i mezkûrdan cevher ihracına mahsus mağara ile su yolu mağarası var ise i'mâlâtın ve suların ihracına elverişli surette ağızlarına kuvvetli ve emniyetli makineler vaz'ına mecbur olacaktır.

On birinci Madde: İmal olunacak madenin hududu ittisalinde diğeri maden bulunduğu taktirde iki madenin yek diğeri ilhâkından neş'et edecek

mazarrâtın men'i için nihayet-i hudutta bulunan mevâdd-ı madeniye yataklarından bir miktar mahal terk ettirilecek ve terk edilecek mahallin vüs'at ve miktarı dahi Maden İdaresi'nce ta'yin kılınacaktır.

On İkinci Madde: Bu madenin araz-i mahdûdesi dâhilinde bir kıt'a zımpara madeninden ma'da diğer cins maden zuhûr ederse âhar tâlibine ihâlâe olduğu ve mezkûr madenin i'mâlâtı vaziyetinin işbu bir kıt'a zımpara madeninin i'mâlât-ı hâzırası derûnundan mürûruna lüzum ve ihtiyaç görüldüğü halde sâhib-i imtiyaz hiçbir surette muhâlefet edemeyecektir. Ancak ondan terettüb edecek tazminat ashâb-ı imtiyaz beyninde rızayla tesviye olunmadığı halde ehl-i vukûfun takdiri ve Orman ve Maden Meclisi'nin tensibi ile ta'yin kılınacaktır.

On Üçüncü Madde: İşbu madenin hududu imtiyâziyesi dâhilinden vakten mine'l-evkât demiryolu geçirilecek ve umûma menfaatli bir tarik veyahut sair şey inşa kılınacak olduğu halde sâhib-i imtiyazın hiçbir suretle tazmin davasına veyahut muhalefete istihkâk ve selâhiyeti olmayıp bunlar madenin asıl zımpara yatakları mahreçleri üzerinden geçmek lazım gelür ise ol halde terettüb eden zarar ve ziyan müteallik olduğu mahkemenin tetkik ve hükmü üzerine icâb eden taraftan îfa kılınacaktır.

On Dördüncü Madde: İşbu madenin tahsîl-i rüsûmâtı Aydın vilâyeti valiliğine ait olduğundan sâhib-i imtiyaz mezkûr bir kıt'a zımpara madeninden ihraç edeceği cevherin miktarını mübeyyin her üç mâhda bir defa icmal defterini hükümet-i mahalliyeye vermeğe mecbur olacağı misüllü her senenin iptidaki ayında dahi sene-i sâbika hasılatının miktarını mübeyyin müfredat defterini takdim edecektir.

On Beşinci Madde: Sâhib-i imtiyaz madde-i sâbıkada muharrer olan üç aylık defâtiri ve muhâsebât-ı seneviyyeyi vakt-i muayyende i'ta ve teslim etmediği halde bir yüzlük altundan beş yüzlük altuna kadar cezâ-i nakdî alınacak ve mezkûr defterlerde hakikat hâli ketm ederek bi'l-ihityâr hâsılât miktarını sahîhinden noksan göstermiş olduğu sâbit olur ise rüsûmât noksanı iki kat olarak tazmin ettirilecektir. Gerek vergi ve rüsûmâtın te'diyesinde ve hükm olunan cezây-ı nakdînin ifâsında muhalefet ve teannüd eylediği taktirde vilâyet-i müşârun ileyha tarafından üç ayı geçmemek üzere bir müddet ta'yiniyle o müddet zarfında tamamen îfa olunmaz ise keyfiyet Orman ve Maden İdaresi'ne yazılıp irâde-i mezkûrece icâbı bi'l-icra mezkûr madenin imtiyazı fesh olunacaktır.

On Altıncı Madde: İşbu madenden çıkarılan cevheri İzmir iskelesine nakl ile orada resm-i gümrüğünü i'ta ve mürûr tezkeresini ahz eyledikten sonra istediği mahalle nakl etmeğe sâhib-i imtiyaz me'zun olub şayet ruhsat ve mürûr tezkeresi almaksızın âhar mahalle hâsılât nakl olunduğu tahakkuk veyahut nakl eder iken tutulur ise vâridât-ı devlet-i ketm ve ihtifa için kaçırılmış olacağından o makûle tezkeresiz ele geçirilen hâsılât kâmilen cânib-i mîriden zabt ve müsâdere olunacağı gibi ahvâl-i muharrerinin tekrarı halinde maden-i mezkûrun imtiyazı fesh olunacaktır.

On Yedinci Madde: Maden-i mezkûrun imtiyaz fermân-ı âlisine zeyl olarak tanzim kılınan ve maden nizamnâmesine müteferri' bulunan işbu

şartnâmenin ahkâm-ı münderecesi sâhib-i imtiyaz tarafından kabul ve tasdîk olunduğundan şerâit-i muharrerinin hilâfında hâl ve hareket getirildiği halde nizâmına tevfikân hakkında muâmele-i mukteziye icra olunacaktır³³.

Yukarıda belirtilen şartnâme hükümleri, imtiyaz sahibini madenin üretim, ihraç ve vergilendirme aşamalarında tam olarak kontrol altına almaktadır. Şartnâmede belirtilen hususlar Maden Meclisi'nin madencilik hususunda etkin olarak görev yaptığını göstermektedir. Maden nizamnâmelerinde madencilikle ilgili genel hükümlere yer verildiğinden, verilecek olan imtiyaz ile ilgili olarak ortaya çıkan bazı boşlukların hazırlanmış olan bu şartnâme hükümleri ile doldurulduğu görülmektedir.

4.3. Akhisar Zımpara Madeni İşletme İmtiyazına Ait Diğer Hususlar

Yukarıda verilen şartnâme hükümleri ve mukâvelenâme müsveddesinde belirtilen hususlar dışında Maden Meclisi'nin hazırladığı mazbatada madenin kalitesi ile ilgili bilgiler mevcut olup, tahlil memuru Mösyö Mori'nin verdiği raporlara göre, madenin ticarete elverişli orta dereceden bir maden olduğu ve bu sınıftaki bir maden için patent resmi ödenmesi gerektiği belirtilmiştir³⁴. İmtiyaza ait belgeler arasında bulunan senet suretindeki bilgilerden zımpara madeni imtiyazını almak isteyen İliya Oprino'nun, madenin imali için 8 Mayıs 1881'de bin adet lira-i Osmanî sermayeyi hâvi senedi İstanbul Bidâyet Mahkemesi Mukâvelât Muharrirliği'nin tasdîki ve Varakçı Hanı'nda oturan Esteban Hudaviyan Efendi'nin kefâletiyle Maden Meclisi'ne verdiği anlaşılmaktadır³⁵.

5. Akhisar Zımpara Madeni İmtiyazının Verilmesi için Padişaha Arzı

Zımpara madeni imtiyazı ile ilgili olarak Orman ve Maden Meclisi İle Umûr-u Nâfia Komisyonu onayının alınmasından sonra ihâl ile ilgili evraklar ekleriyle birlikte Meclis-i Vükelâ'ya gönderilmiş, burada içeriği incelendikten ve gerekli tashihler yapıldıktan sonra imtiyazın verilmesi için padişaha sunulmuştur. İliya Oprino uhdesine verilen madenle ilgili imtiyaz 10 Receb 1305/23 Mart 1888 tarihinde verilmiştir³⁶.

Sonuç

Osmanlı Devleti, ihtiyaç duyduğu pek çok madeni sahip olduğu geniş topraklarından elde edebiliyordu. Madencilikte kendi kendine yeterlilik prensibini benimseyen Osmanlı Devleti, ham veya mamul madenlerin ihracını yasakladığı gibi, nakledilmelerini de sıkı bir şekilde kontrol altına almıştır. XIX. Yüzyıla kadar çoğunluğu emanet usulüyle veya doğrudan devlet eliyle işletilen madenlerin, bu yüzyıldan itibaren büyük bir kısmı yabancılara ve azınlıklara imtiyaza verilmek suretiyle işletilmiştir. Bunun yanında imtiyazı alan kişinin uyması ve yerine getirmesi gereken hususlarla, maden işletmecisinde uyulması gereken kuralları belirten ilki 1861'de diğerleri de 1869, 1873, 1886 ve 1906

³³ BOA. Sadâret Ma'rûzât, no: 591, Şartnâme lefi

³⁴ BOA. Sadâret Ma'rûzât, no: 591, Maden Meclisi Mazbatası

³⁵ BOA. Sadâret Ma'rûzât, no:591, Senet Sureti

³⁶ BOA. İmtiyazat Defteri, no:1, s.119-120

yıllarında olmak üzere beş nizamnâme yayınlanmıştır. Akhisar zımpara madeni de 1869 yılında yayınlanan nizamname hükümlerine göre imtiyaza verilmiştir. Yukarıda Akhisar zımpara madeni imtiyazının verilmesi sırasında takip edilen prosedüre, Osmanlı topraklarında maden ihraç ve imâl etmek isteyen kişi ve şirketler uymak zorunda idi. Takip edilecek yol ile ilgili hususlar pek değişmese de Maden Meclisi'nce ihâlesi yapılacak her yeni maden imtiyazı için bir şartnâme hazırlanıyordu. Osmanlı madenciliğini geliştirmek ve işletme şartlarını belirli standartlara kavuşturmak için çıkarılan nizamnâmelerin, Akhisar zımpara madeni ihâlesi örneğinde de görüldüğü üzere, amacına ulaştığını ve nizamnâme hükümlerine uygun hareket edildiğini söylemek mümkün görülmektedir.

KAYNAKÇA

- ALTINBAY, Mustafa, "Klasik Dönemde Osmanlıda Madencilik", Türkler Ans. c.10, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 2002, s. 791-901
- BOA. Sadâret Ma'rûzât, no: 591
- BOA. İmtiyazat Defteri, no:5, s.119-120
- Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku", AÜDTCFD, c. 2, S. 1, 1943
- Karal, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, c. VI, Ankara, 1988
- Kartalkanat Ahmet, "Osmanlılarda Madencilikle İlgili Yasal Düzenlemeler ve Madencilik Politikası", Jeoloji Mühendisliği, Mayıs 1990, S, 36, s. 65-71
- Maden Nizamnâmesi (25 Zilhicce 1285), Matbaây-ı Âmire, 1288
- Quataert, Donald, "19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Madencilik", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, c.4, İstanbul, 1985, s. 914-916
- Tabakoğlu, Ahmet, Türk İktisat Tarihi, İstanbul, 2000
- Tızlak, Fahrettin, "Maden-i Hümayun Emanetinin Osmanlı İdarî Düzenindeki Yeri (1775-1867)", XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (12-16 Eylül 1994), c.III, Ankara, 1994
- Tızlak, Fahrettin, "Osmanlı Maden İşletmeciliğinden Kanunnâmeden Nizamnâmeye Geçiş ve 1861 Tarihli Maden Nizamnâmesi", Türk Dünyası Araştırmaları, S.98, Ekim 1995
- Tızlak, Fahrettin, Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850), Ankara, 1997
- Tızlak, Fahrettin, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları", Belleten, c.XII S. 229, s. 703-719
- Vefik, Abdurrahman, Tekâlif Kavâidi, İkinci Kısım, Dersaadet, 1330
- Yorulmaz, Şerife, Aydın Vilayetinde Madenler (1850-1908), İzmir, 1994 (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü.
- Yorulmaz, Şerife, "Osmanlı Liman Şehirlerinde Yabancı Tüccarlar ve Levantenler" Türkler Ans, c. 14, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 2002, s. 283-292